

HATÂYÎ'NİN ŞİİRLERİNDE PROPAGANDİST NİTELİK

Geliş Tarihi/Received: 15.02.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 19.04.2018

Murat Aslan

Research Assistant, Van Yüzüncü Yıl University

ORCID: 0000-0002-8353-6155

murataslan@yyu.edu.tr

ÖZ

Şah İsmail, Safeviyye tarikatının şeyhi ve Safevi Devleti'nin şahı olduğu gibi aynı zamanda Hatâyî mahlaslı bir şairdir. 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında yaşayan Azeri sahası divan şairi Hatâyî, şiirlerinde Allah - Muhamed - Ali sevgisini, Ca'ferî mezhebini, Kerbela vak'asını, on iki imamı, tarikat inançlarını, vahdet-i vücûd düşüncesini, tasavvufu ve beşerî aşkı konu alan şiirler yazmıştır. Şiîlik ideolojisini, kurduğu devletin temeline yerleştiren Şah İsmail, bazı şiirlerinde bu inanç ve düşüncesini yansıtmıştır. Bu sebeple onun şiirlerinde divan şiirinin estetik özellikleri yanında propagandist bir nitelik de görülmektedir.

Makalemizde, Şah İsmail'in divan şiirini kendi ideolojisi için nasıl araç olarak kullandığını ortaya koymayı amaçladık. Hatâyî Divanı'yla sınırladığımız araştırmamızın temel hipotezi şudur: Şah İsmail, siyasi amaçlarına ulaşmak için, bazı şiirlerinde propaganda yapmakta; böylelikle Sünnîlerle savaşmaları konusunda müritlerini motive etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hatâyî, divan şiiri, Şiîlik, Safevi Devleti, Propaganda

PROPAGANDIST QUALITY OF HATÂYÎ'S POEMS

ABSTRACT

Shah Ismail; in addition to being shah of the Safevî Government and sheikh of the Safeviyye dervish order, is a divan poet. His pen name is Hatâyî in poems. He lived in the end of the 15. century and in the beginning of the 16. century in Azerbaijan area. His poems' themes are these: love for Allah - Muhammed - Ali, love for a darling, Ca'ferî sect, Kerbela event, Twelve imams, beliefs of the dervish order, unity of the existence. Shiâ ideology is laying the base for some Hatâyî's poems. For this resason, Hatâyî's poems have propagandist quality besides aesthetic quality.

In this article, our aim is indicate to Hatâyî's propagandist poems. We want to show that: How Hatâyî use his poems for his religious and political ideas?

Keywords: Hatâyî, divan poetry, Shiâ, Safevi Fovernment, Propagandist

GİRİŞ

Şah İsmail, bir tarikat önderi ve Safevî Devleti'nin şahı olduğu gibi aynı zamanda bir sanatçısıdır. Azeri Türkçesiyle şiirler yazan Şah İsmail'in *Dehnâme* ve *Nasihât-nâme* adlı eserleri yanında mürettep bir divanı bulunmaktadır. Allah, Muhammed ve Ali sevgisinden, Ca'ferî mezhebinden, Kerbela vakasından, on iki imamdan, tarikat inançlarından, Sünnî düşmanlığından ve aşktan bahseden şiirleri ile o, edebî eserler ortaya koyma yanında tarikat inançlarını yayma ve siyasi propaganda yapma amacı da gütmüştür (Ekinci 2010; 511). Şah İsmail'in şiirlerini dini ve siyasi propaganda açısından incelemeyen önce Şiîliğin oluşumunu ve Safeviyye tarikatının devletleşme sürecini kısaca anlatmakta fayda vardır.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra, onun yerine kimin geçeceği hususunda bir kesinlik olmaması sebebiyle İslam ümmeti ayrılığa düşmüş, Hâşimîler ve diğer Hz. Ali taraftarları halifeliği bir miras gibi kabul ederken ensar ve muhacirler halifeliğin kendi gruplarından birinde kalması gerektiği hususunda tartışmışlardır. İlk iki halife döneminde küçük bir zümre oluşturan Hz. Ali taraftarları pek sesini çıkarmamışlar; ama Hz. Osman döneminde hoşnutsuzluk göstermişlerdir¹. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ümmet içinde karışıklıklar ciddi boyutlara ulaşmıştır (Öz 2010; 111-112).

Hz. Osman'ın ölümünden sonra halifeliğe Hz. Ali geçmiştir. Ancak Şam valisi Muaviye Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın ölümünden sorumlu tutarak ona biat etmemiş ve halkı Hz. Ali'ye karşı kıskırtmıştır. Bu durum 656'da Cemel Vak'ası'nın yaşanmasına yol açmış, bitmeyen sorunlar sebebiyle Hz. Ali ile Muaviye Siffin'de savaşmışlardır. Bu savaşın sonunda Amr b. el-Âs'ın bir oyunu sayesinde Muaviye halifeliği ele geçirmiştir. Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan bir grubun Hariciler adını almasıyla ümmet üçe bölünmüştür: Hz. Ali taraftarları, Muaviye taraftarları ve Hariciler. Hem Hz. Ali'ye hem de Muaviye'ye düşman olan Hâricîlerle mücadeleye girişen Hz. Ali, bu gruptan Abdurrahman b. Mülcem el-Muradî adlı birinin suikastine uğramış ve hayatını kaybetmiştir. (Özkırımlı 1990; 18-25).

Hz. Ali'nin ölümünden sonra Kûfe halkı Hz. Hasan'ı halife olarak seçse de Hz. Hasan halifeliği Muaviye'ye bırakmıştır. Hz. Hasan'ın, karısı tarafından 669'da zehirlenerek öldürülmesinden bir süre sonra Muaviye Yezîd'i kendisine veliaht olarak seçince halifelik mücadelesi tekrar başlamış ve bir grup Hz. Hüseyin'in halifeliğini desteklemiştir. 680'de Muaviye ölünce yerine geçen Yezid Hz. Hüseyin'den biat etmesini istese de Hz. Hüseyin Yezîd'in halifeliğini tanımamıştır. Bir süre sonra Hz. Hüseyin Kûfelilerden kendisini halife tanıdıklarına ve onu Kûfe'ye davet ettiklerine dair bir mektup almıştır. Ailesiyle ve yakın yandaşlarıyla Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin'in yolu Ubeydullah'ın gönderdiği Hürr b. Yezid komutasındaki ordu tarafından

¹ Fiğlalı, sözkonusu hoşnutsuzluklardan dolayı Havâric adlı topluluğun ilk oluşma zamanını Hz. Osman döneminde kadar götürür; fakat Hâriciliğin bir zümreleşme faaliyeti olarak ortaya çıkması Siffin Savaşı'ndan sonra olacaktır (Fiğlalı 1997; 169).

kesilmiştir. Biat etmeyi tekrar reddeden Hz. Hüseyin'in Fırat nehrinden su içmesi engellenmiştir. Bir süre sonra Hz. Hüseyin ve yandaşları Kerbelâ'da katledilmiştir (Özkırımlı 1990; 25-36). Peygamber torununun Kerbela'da akıtılan kanı, Şîa'nın temel unsurunu teşkil edecektir (Öz 2010; 111).

Şîa, kelime anlamı olarak taraftar manasındadır. 'Şîatü Osman' şeklinde izafetle kullanıldığında 'Osman'ın taraftarları' anlamı kazanır (Öz 2010; 111). Terim olarak ise "Hz. Ali ve soyunun halifeliğe en lâyık insanlar olduğuna inanmak; Ali'nin Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a nazaran buna daha fazla hakkı olduğunu kabul etmek; her halifenin kendinden sonra gelecek namzedi belli ettiği gibi, Resûlullah'ın da kendisinden sonra onu halifeliğe namzet gösterdiğine kâil olmak demektir. Bu tanıma göre Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ali'nin meşrû halife kabul edilmesini hareket noktası sayan birbirinden çok farklı mezheplerin büyük bir zümresine verilen ortak bir isim olmaktadır" (aktaran: Öztürk 2011; 12). "Başlangıçta siyasal amaçlı bir topluluk olan Şîa, sonradan mezhep niteliği kazanmıştır. Nitekim Ali'nin sağlığında ortaya çıkan Şîa-i Ulâ ve Usul-i Şîa toplulukları dışında, asıl Ali'nin ölümünden sonra gelişen Şîilik, çeşitli kolları da bulunan şu dört mezhebe ayrılır: Keysaniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gâliyye. (...) Şîiliğin tarihsel gelişiminde İmamiyye mezhebi ağır basmış, İmamiyye içinde ise Caferîlik egemen olmuştur" (Özkırımlı 1990; 39).

Şîiliğin siyasi bir hareket haline gelmesi Erdebil'de kurulan Safeviyye tarikatine dayanır (Saray 1999; 14). Bu tarikatın kurucusu Safiyüddîn-i Erdebîlî'ye dair bilgilerimiz, onun oğlu Sadreddîn-i Erdebîlî'nin İbn Bezzâz'a hazırlattığı *Mevâhibü's-seniyye fî menâkıbi's-Safeviyye*'ye dayanmaktadır. 1252 yılında Erdebil'de doğan Safiyüddîn'in soyu hakkında bir kesinlik yoktur; ancak adı geçen menkıbeye göre soyu yedinci imam Mûsâ el-Kâzım vasıtasıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Genç yaşta Emîr Abdullah Farsî'nin tavsiyesi üzerine Geylân bölgesinde faaliyet gösteren Şeyh İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye bağlanır ve yaklaşık 25 yıl onun yanında eğitim görür. Bu şeyhten icâzet alan Safiyüddîn önce irşad vazifesiyle Merâğa'ya gönderilir, ardından Erdebil'de yaptırılan dergâha halife olarak tayin edilir. 1301'de İbrâhim Zâhid'in vefâtı üzerine Safiyüddîn onun yerini alır. O döneme kadar ünü zaten yayılmış olan Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin faaliyetleri daha da artar. O dönemde genellikle Şafiî mezhebine mensup olan Erdebil halkının çoğu şeyhe mürit olmuştur. Şeyh Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Azerbaycan, Gîlân, Taberistan, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde pek çok müridi olmuştur. Safiyüddîn-i Erdebîlî 12 Eylül 1334 tarihinde Erdebil'de vefat etmiş, dergâhın avlusuna gömülmüştür (Öngören 2008; 476-478).

Şeyh Safiyüddîn tarafından sünî bir tarikat olarak kurulan Safeviyye tarikatı, onun yerine geçen oğlu Sadreddin zamanında da bu özelliğini korumuş; ancak Şîilerin tarikata sızmasıyla Sadreddin'in oğlu Hoca Ali döneminde (1392-1429) tarikat Şîiliğe meyletmiştir. Hoca Ali, Timur

üzerinde büyük bir nüfuz kazanmış, Erdebil ve çevresini ondan vakfiye olarak almış ve bu bölgede faaliyetlerini serbestçe yürütmüştür. Hoca Ali'nin müritleri Anadolu taraflarına doğru Şiîliği yaymaya başlamışlar, bu bölgede Şiîliğe ve Bâtınîliğe meyilli zümreler üzerinde etkili olmuşlardır. Şiîliğin teşkilatlanmasında en büyük rol ise Hoca Ali'nin kardeşinin torunlarından Şeyh Cüneyd'e aittir. Şeyh Cüneyd, müritler ordusundan oluşan propagandistleri Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu'nun muhtelif yerlerine göndererek Şiî propagandası yapmış, fikirlerine karşı çıkılan yerlerde isyanlar başlatmıştır. Şeyh Cüneyd'in nüfuzundan faydalanmak isteyen Uzun Hasan kız kardeşini Şeyh Cüneyd ile evlendirmiştir. Bu evlilik sayesinde Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu Devleti'nde serbestçe faaliyette bulunma imkanına kavuşmuştur. Müritlerini silahlandırmış, kendi tarikatine ait bir devlet kurma emellerini gerçekleştirmek için Gürcistan'a saldırmış ve burada zafer kazanmıştır. Sefer dönüşünde, ülkesinde konakladığı Şirvan Şahı ile arası açılan Şeyh Cüneyd, yapılan savaşta öldürülmüştür (4 Mart 1460). Şeyh Cüneyd'in vasiyeti üzerine yerine oğlu Şeyh Haydar geçmiştir. Şeyh Haydar, konumunu kuvvetlendirmek amacıyla dayısı Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmiş, babasının devlet kurma idealini gerçekleştirmek için teşkilatlanma çalışmalarını devam ettirmiştir. Müritlerine on iki dilimli kızıl taç giydirip sarık sardırmıştır. Babasının intikamını almak üzere Şirvan Hanlığı üzerine yürüyen Şeyh Haydar, yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ın oğulları Ali ile İsmail'i önceleri korumuş, sonra ise bir kaleye hapsedmiştir. Sultan Yakub'un ölümünden sonra yerine geçen Sultan Rüstem, Safevi ailesinin nüfuzundan faydalanmak için Ali ile İsmail'i serbest bırakmış, iki kardeş de yeniden mürit toplamaya başlamışlardır. Ali şeyh, İsmail ise Ali'nin halifesi olmuştur. Safevi ailesinin güçlenmesinden endişelenen Sultan Rüstem, Şeyh Ali'nin üzerine asker göndermiş, çıkan çatışmada müritler dağıtılmış ve Şeyh Ali öldürülmüştür. İsmail ise bazı müritlerle kaçmayı başarmıştır (Saray 1999; 14-19).

İsmail, çatışmadan kaçmayı başarabildikten sonra Sultan Rüstem tarafından uzun süre aratılmıştır; ancak Rüstem'in 1497'de öldürülmesiyle takipten kurtulmuştur. Kısa bir süre içinde müritlerini toplayan İsmail, dedesi Uzun Hasan'ın mirasına konmak için harekete geçmiştir. Kuvvetli bir ordu ile Erdebil'e giren İsmail atalarının ve Şiîlerin intikamını almaya yemin etmiştir. Babasını öldüren Şirvan Sultanı Ferruh Yesâr'ı yenip öldürmüş, böylece rakiplerinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey İsmail'e saldırırsa da başarılı olamamış, ülkenin yarısını İsmail'e terk etmek zorunda kalmıştır. 1502 yılında İsmail Tebriz'e gelerek burada hükümdarlığını ilan etmiş, müritlerince 'Şah' diye çağrılmaya başlamıştır. Burada kuvvetlerini genişleten İsmail Akkoyunlu Devleti'ne son vermiş, sırasıyla Kazarun, Kum ve İsfahan şehirlerini alarak buralarda Sünnî ulemâya ve halka karşı katliamlara girişmiştir. Ardından, Şiîliği yaymak için Anadolu ve Türkistan'a propagandacılar gönderen Şah İsmail II. Bayezid'i ve Muhammed Şeybani Han'ı tedirgin etmiştir. Şah İsmail'in Horasan'a

yürümesi ve burada Sünnîlere kötü davranması sonucu Muhammed Şeybani Han, Şah İsmail üzerine yürümüştür; fakat savaşı kaybetmiştir. Muharebe esnasında öldürülen Muhammed Şeybani Han'ın başı, Şah İsmail'in isteği üzerine gövdesinden ayrılmış, derisi yüzülmüş ve içine ot tıklmıştır. Savaşın sonunda katledilen on binden fazla Sünnînin başı ile piramit yapılmıştır. Bu zaferden sonra ilerlemeye devam eden Şah İsmail Buhara, Hive ve Semerkand'ı da almıştır. Bu gelişmelerden rahatsız olan Şehzade Selim, babası II. Bayezid ve kardeşlerini saf dışı bırakarak Osmanlı tahtına oturmuş, Şah İsmail üzerine yürümek için hazırlıklara başlamıştır (1512). Ulemâdan fetvalar alan I. Selim, 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail ile savaşmış, kesin bir galibiyet elde etmiştir. Mağlubiyetinin ardından Şah İsmail köşesine çekilmiş, Hristiyan Avrupa dünyasıyla ittifak kurma çabalarına giriştiyse de bir sonuç elde edemedi (Saray 1999; 19-30).

Araştırmamız, Şah İsmail'in dinî ve siyasî propaganda aracı olarak kullandığı şiirler üzerinde olacaktır. Çalışmamızda kullanacağımız metin Prof. Dr. Muhsin Macit'in hazırladığı *Hatâyî Divanı*'dır (Macit, 2017). Amacımız genel ve özel olmak üzere iki yönlüdür: Genel amacımız; divan edebiyatı ürünlerinin estetik değerler yanında işlevsel bakımdan da incelenebileceğini *Hatâyî Divanı* örneğinde göstermektir. Özel amacımız ise Şah İsmail'in şiirlerini dini ve siyasî propaganda açısından incelemek; böylece sözkonusu şiirlerin ideolojik yönüne dikkat çekmektir. Çalışmamızda malzemeyi elde etmek için fişleme yöntemini kullanıp Şah İsmail'in Şiî-Sünnî çatışmasına dair beyitlerini tespit edeceğiz. Bu beyitleri inceleyip tahlil edebilmek için ise literatür taraması yöntemini kullanacağız. Araştırmamızın temel hipotezi şudur: Şah İsmail, siyasî amaçlarına ulaşmak için, bazı şiirlerinde propaganda yapmakta; böylelikle Sünnîlerle savaşmaları konusunda müritlerini motive etmektedir. Araştırmamızın yan hipotezleri ise şunlardır: 1) Şah İsmail, Şiî olmayanları kâfir olarak görmekte, onlarla savaşmayı bir ödev olarak kabul etmektedir. 2) Şah İsmail, Sünnîlere karşı intikam hisleriyle hareket etmektedir. 3) Şah İsmail, Osmanlı'ya karşı tehditkar bir tavır içerisindedir.

HATÂYÎ DİVANI'NDAKİ SÜNNÎ-ŞİÎ ÇATIŞMASI İLE ALAKALI BEYİTLERİN TESPİTİ VE İNCELENMESİ

Bu bölümde Hatâyî'nin Şiîlik düşüncelerini Sünnî düşmanlığı temelinde ifade ettiği, Sünnîlere karşı düşmanca bir tutum içinde olduğu beyitleri tespit edip inceleyeceğiz. Araştırmamız sırasında elde ettiğimiz malzemenin *inanç-düşünce temelli* ve *heyecana dayalı* olmak üzere iki kısma ayrıldığını gördük. Bu nedenle beyitler *İnanç Temelli Çatışma* ve *Fiiî Çatışma* olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

İnanç Temelli Çatışma

Bu başlık altında Şîî düşüncesinin rasyonel bir temele oturtulup Sünnî düşmanlığının meşrulaştırıldığı beyitleri inceleyeceğiz. Burada; Hatâyî'nin mezhebi nasıl bir Sünnî-Şîî çatışmasına yol açar, Şîîler hangi sebeplerden dolayı Sünnîlere karşı düşmandır, çatışmanın temelinde din mi yoksa siyaset mi vardır, gibi soruların cevapları aranacaktır.

Hatâyî'nin Mezhebi

Hatâyî'nin bağlı olduğu mezhebin nasıl bir Şîî-Sünnî çatışmasına yol açtığını incelemeye geçmeden önce şu soruya cevap bulmak gerekir: Hatâyî'nin Sünnîlere karşı olan tavrında inanç mı yoksa siyasi emeller mi bulunmaktadır? Özer Küpeli, bu konuda şöyle bir düşünce öne sürmektedir: Osmanlı-Safevî çatışmalarındaki temel faktör yalnızca Sünnî-Şîî çatışması olmayıp aynı zamanda siyasi ve ekonomik üstünlük kurma çabalarıdır (2014; 33).

Safeviyye tarikatı Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt'ten beri bir tarikat devleti kurma emelleri peşinde olmuş, bu hedef için siyasi faaliyetlerden ve savaşlardan çekinmemiştir (Saray 1999; 14-19). Dolayısıyla, kuruluşundan kısa bir süre sonra Safeviyye tarikatı dini ve siyasi faaliyetleri beraber yürütmüş, hatta siyasi faaliyetleri dini faaliyetlerin önüne geçirmiştir.

Şah İsmail, Doğuda Özbeklerle ve Batıda Osmanlılarla savaşırken denge politikası izleyerek Osmanlılarla arası bozuk olan Memlûklülere yakınlaşma ve onlarla ittifak kurma arayışında olmuştur. Demek ki Safeviler'in mücadelesi yalnızca mezhep davasına dayandırılmaz; çünkü Şah İsmail bir yandan Sünnîlerle savaşırken diğer yandan başka bir Sünnî devlet ile ittifak kurma arayışlarına girmiştir (Küpeli 2014; 34-35). Safevilerin temel davasının Şîîlik olmadığına bir başka kanıtı da Çaldıran Savaşı'ndan sonra Şah İsmail'in Hıristiyan Avrupa devletleriyle ittifak kurma girişimleridir (Saray 1999; 19-30).

Şah İsmail, siyasi emellerinden dolayı öldürülen dedesi Şeyh Cüneyt ve babası Şeyh Haydar'ın intikamını almak istemiş, siyasi faaliyetlerinde Şîîlik düşüncesiyle birlikte intikam duygusuyla hareket etmiştir:

Henûz Şâh Haydarun kanı kalupdur

Yezîde bir dahı küllî kıran var (G 124/4)

Şimdiye dek Şah Haydar'ın kanı yerde kalmıştır. (Bu yüzden) Yezîd'e bir kez daha umumi ölüm salgını var.

Yezîd ile kastedilen Sünnîlerdir ve Şah Haydar Şah İsmail'in babasıdır. Hatâyî, Şirvan Hanlığı ile yapılan savaşta hayatını kaybeden babasının intikamını Sünnîlerden alacağını söylemektedir. İntikamla alakalı bir diğer beyit şöyledir:

Atamun kanını aldum Yezîdden

Yakîn bilgil ki nakd-i Hayderîyem (G 257/3)

Yezîd'den atamın kanını aldım. Kesin olarak bil ki (ben) Hz. Ali taraftarlarının kıymetlisiyim.

Beyitte Hatâyî, açık bir şekilde ataları Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın ya da 'âl-i âbânın² intikamını aldığını belirtmektedir.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı Şah İsmail'in Özbeklere, Şirvan Hanlığına, Akkoyunlulara ve Osmanlılara karşı olan düşmanlığının temelinde Şiî inancı olmayıp siyasi emeller ve intikam hisleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple Hatâyî'nin mezhebini belirttiği beyitleri samîmi dini duygularla değil de politikaya karışmış dini duygular ve siyasi propaganda amacıyla yazdığını düşünüyoruz. Osmanlı padişahı II. Bayezid'in Şah İsmail'e yazdığı bir mektuptan Osmanlıların da o dönemde böyle düşündüğünü görüyoruz:

“...bir muhalif yola üç beş günlük dünya saltanatı için girmek, Müslüman halkını araç olarak kullanmak ve insanoğlunun hayırlısı olan (Hz.Peygamber) ümmetinin arasında ayrılık çıkarmak gerekmez. Bu uzaklık ve birbirinden nefret, sonuna kadar hayırlı olan rahmetli Peygamberimizin zulme uğrayan ümmetini birbirine düşman kılacaktır” (aktaran: Mohammednejad 2015; 217)

Birinci el kaynaklarla desteklediğimiz bu düşüncemize uygun bir şekilde Hatâyî, kendi mezhebini Sünnî karşıtlığı üzerinden belirtmektedir:

Hüseyînem Yezîde la'netüm var

Ezelden men duçar-ı Hayberîyem (K 6/11)

Hüseyin taraftarıyım, Yezîd'e lanetim var. Ben ezelden Hz. Ali'ye tutulmuşum.

Şah İsmail, Sünnîlik ve Şiîliği kesin bir biçimde ayırmakta ve araya aşilamaz engeller koymaktadır. Hatâyî'nin anlayışı şudur: “Ya bizdensin ya onlardan!”. Ona göre Hz. Hüseyin taraftarı olmak Yezîd'e lanet etmeyi, dolayısıyla Sünnîlerle düşman olmayı gerektirir (teberrâ³). Aşağıdaki beyitte de şair Şiîlik anlayışını Sünnîlik karşıtlığı üzerinden anlatmaktadır:

Eger sorarsa münkir söyle ey cân

Kemâl-i fazl ile hak Ca'ferîyüz (K 7/6)

Ey can! İnkarcı eğer sorarsa söyle: lutfun büyüklüğü ile hak Caferiyiz.

Şair, açık bir şekilde Caferî olduğunu ifade etmiş, yani Şiîliğin İmâmiyye mezhebine dahil olduğunu belirtmiştir. Beyitte inkarcı ile kastedilen Sünnîlerdir; çünkü Hatâyî'ye göre Sünnîler kâfirdir⁴ ve Hatâyî Divanı'nın

² Anamdur Fâtıma atam 'Alîdür

Bu on iki imâmun peyreviyem (G 257/2)

³ İmâmiyye Şiasının fûrû-u din anlayışındaki ibadetlerden biri olan teberrâ hakkında Ethem Ruhi Fiğlalı şu tanımı yapar: “Hz. Muhammed (s.a.s.) ve soyunu sevmeyenler ile, sevmeyenleri sevenleri sevmemek demektir” (1990, 172).

⁴ Yezîd ü kâfir Mervâna her dem

Gazîlerin gazâ ister Hatâyî (G 417/6)

geneli incelendiğinde kâfir, inkarcı, sapkın olarak muhatap alınan grup daima Sünnî ve Haricîlerdir. Şair, hak yolda oluşunu kâfir Sünnîlerin sapkınlığı üzerinden tezat sanatıyla belirtmektedir. Kâfir ile müminin diyalogunda mümin, büyük bir lutfu mazhar olması sayesinde hak yol olan Caferiliğe uyduğunu söylemektedir. Yukarıdaki beyitlerde şair alt mesaj olarak Şiîlere bir kimlik vermekte ve onları Sünnî-karşıtı olarak tanımlamaktadır. Sünnîler kâfirdir ve onlarla gaza yapılmalıdır. Sünnîler ve Şiîler o kadar birbirlerine zittir ve ezeli düşmanlardır ki biri diğerinin kiblesine tabi olmaktan bile kaçınır⁵. Nihayetinde diyebiliriz ki Şah İsmail'in mezhebinin ön yüzü Caferilik ise arka yüzü Sünnî-karşıtlığıdır.

Hatâyî'nin Hz. Ali Anlayışı

Sünnîler ile Şiîlerin Hz. Ali anlayışları doğal olarak farklıdır ve bu anlayış farkı İslam ümmetinin Sünnî ve Şiî olarak ikiye ayrılmasının temelidir; ancak burada, sözkonusu iki grubu birbirine karşı şiddetli ve amansız birer düşman haline getiren anlayışı ele alacağız. Bunun için öncelikle Hatâyî'nin Hz. Ali'yi nasıl anladığını görmek zorundayız. Hatâyî, Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'den daha üstün bir konumda kabul etmektedir:

Halk içre zuhûr itdi Muhammed sıfât ilen
Bâkır didi cism oldı velî cân 'Alîdür (K 8/9)

Muhammed halk içinde sıfat ile ortaya çıktı. Bâkır dedi (ki): "Cisim oydu (Hz. Muhammed idi) fakat can Alidir".

Bu beyitte hulûl inancı görülmektedir. Hulûl, Allah'ın yaratılmışlara ve özellikle insana intikal etmesidir. İki türü vardır: *hulûl-i âm* ve *hulûl-i hâs*. Hulûl-i âm mutlak hulûldür; Allah'ın yarattıklarında aslında Allah'tan başka bir şey mevcut değildir. Bu düşünceye göre Yaratıcı ile yaratılmış arasında ayırım yoktur. Hulûl-i âm panteizme ve vahdet-i vücûda benzemektedir. Hulûl-i hâs ise Allah'ın zat ve sıfatlarının tüm yaratılmışlara değil de belirli bazı nesne ve kişilere geçtiğine dair bir inançtır. Bazı Hıristiyanların Hz. İsa'yı Tanrı'nın bedenlenmiş hali olarak anlamaları bu inanca örnektir (Yavuz ; 141-142). Hatâyî'ye göre de Allah Hz. Ali'ye intikal etmiştir; dolayısıyla ona insan değil, Tanrı dense yeridir⁶. Özünde Tanrı olan Hz. Ali'nin ruh olarak Hz. Muhammed'de bulunması da ikinci dereceden bir hulûldür. Bu düşünceye göre, Hz. Muhammed'in resul olarak değeri aslında Hz. Ali'ye bağlıdır; çünkü ruhsuz beden cesetten başka bir şey değildir. Aslolan Hz. Muhammed değil Hz. Ali'dir. Bir başka beyitte Hz. Ali'nin Hz. Adem'den bile önce yaratıldığını okuyoruz:

Âdem-i hâkî henûz olmamış idi mâ u tîn
Bu cihân ehli yoh iken var sensin yâ 'Alî (K 14/10)

⁵ Yezîd ü müşrik ü mel'ûnı gör kim
Münâfık kiblesinden men berîyem (G 257/5)

⁶ Bkz. Musammatlar 1/1.

Ya Ali! Topraktan (yaratılan) Adem henüz olmamışken; su, incir (ve) bu cihan ehli yok iken sen vardın.

Beyitte Hz. Ali'nin ilk insandan, su, incir ve cihan ehlinden daha önce var olduğunu söylenmektedir. Yorumumuzu uç sınırlara kadar götürürsek diyebiliriz ki şair Hz. Ali'yi mahlûk seviyesinden hâlık seviyesine çıkarmaktadır; çünkü beyitte insan, su, incir ve cihan ehli derken sanki tüm mahlukat kastedilmektedir. Tüm mahlukattan daha önce var olan şey mahlûk değil hâlık olacaktır ki o da Allah'tan başkası değildir. Böyle bir yoruma gitmemizin sebebi aşağıdaki benddir:

Bu İslâm kapusın açan `âleme
Sen anı Hudâ bilgil âdem dime
Viren mu'cizâtı benî Meryeme
Getüren beşâret beni Âdeme
'Alîdür 'Alîdür 'Alîdür 'Alî
'Aliyyü'l-'azîmü's-şefî'ü'l-velî (Musammat 1/1)

Aleme bu İslam kapısını açan(dır). Sen onu Tanrı bil, insan deme. Meryem oğluna mucizeler veren (odur). Ademoğluna müjde getiren (odur). Ali'dir, Ali'dir, Ali'dir, Ali; velî, şefaatçi, büyük Ali.

Hatâyî'ye göre Hz. Ali insan değil, Tanrı'dır. Böyle düşünen biri için Hz. Ali hem can, hem din hem de iman olacaktır:

Menüm bu tendeki cânım 'Alîdür
Menüm hem dîn ü îmânım 'Alîdür (G 59/1)

Benim bu tendeki canım Ali'dir. Benim hem dinim hem imanım Ali'dir.

Hz. Ali'yi bu şekilde anlayan Hatâyî, ona dair beyitlerinde sık sık Sünnî karşıtlığını vurgulamakta, Ali'yi hak tanımayanların ve onu kendisinin anladığı gibi anlamayanların kafir olduğunu söylemektedir:

'Alini hak bilmeyenler kâfir-i mutlak durur
Dîni yoh îmânı yoh ol nâ-müselmândur bugün (G 311/3)

Ali'yi hak bilmeyenler mutlak kafirdir. Bugün onların dini ve imanı yoktur, müslüman degillerdir.

'Alî şâh-ı velâyetdür ana münkir olan kâfir
Koyun taklîd ile olsun geçülen dîn-i ebterden (G 327/13)

Ali veliliğin şahıdır, onu inkar eden kafirdir. Bırakın, (o kafir) taklit ile faydasız dini yaşasın.

'Alî sırrın ne bilsün her münâfık
Münâfık kıblesi şeytân degül mi (G 413/4)

Münafık Ali'nin sırrını nereden bilsin? Münafığın kiblesi şeytan değil midir?

`Alîdür şâh-ı merdân şîr-i Yezdân

Anı Hak bilmeyen min kez hatâdur (G 118/4)

Mertlerin şahı, Allah'ın aslanı Ali'dir. Onu hak bilmeyen bin kez hata etmiştir.

Beyitlerde görüldüğü gibi (birinci imam olarak kabul edilen) Hz. Ali'yi hak bilmek imanın şartlarından; çünkü İmâmiyye Şiasının usûl-ü dinlerinden biri de imâmettir. Fığlalı, imâmet inancı hakkında şu açıklamayı yapar:

İmân, usûl-ü dînden olan imâmete inanmakla tamamlanabilir. İmâmiyye, Nübüvvet'in nasıl Allah'tan bir lütuf olduğuna inanırsa, her asırda Peygamber'in vazifeleriyle vazifelenmiş, insanların hidâyet ve irşadlarını üstlenmiş bir İmamın mevcudiyetine de inanmaktadır. (1990; 160)

Hatâyî'nin Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'den de üst mertebeye koyduğu, hatta Hz. Ali'ye Tanrı nazarıyla baktığı perspektif Hz. Ali'nin hak bilinmesi ile kastedtiği anlayıştır ki bunu doğal olarak hiçbir Sünnî kabul etmeyecektir. Hatâyî, bu anlayışta olmayanları kafir olarak kabul etmekte, böylece kendi yolunun tek hak yol olduğunu belirtmektedir. Hatâyî, hakkı göremeyen körlerin arasına Sünnîlerin yanında Haricîleri de katmaktadır:

`Alîni bilmeyen mel'ûn münâfık

Havâricdür iki gözi `amâdur (G 118/2)

Ali'yi bilmeyen lanetlenmiş münafık Haricidir, iki gözü kördür.

Görülüyor ki şair İslam ümmetini Şiîler ve Şiî-olmayanlar, bir başka deyişle Hak yolda olanlar ile bâtil yolda olanlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Aşağıdaki beyitte şair, Ali'nin askeri ve Hz. Hüseyin taraftarı olduğunu Sünnî karşıtlığı üzerinden söylemektedir:

Hüseynîyem Yezîde la'netüm var

Hatâyîyem `Alînün çâkeriyem (G 257/9)

Hüseyin taraftarıyım, Yezîd'e lanetim var. Hatâyî'yim, Ali'nin askeriyim.

Yezîd, Sünnîleri sembolize etmektedir. Şair, Ali'nin askeri olduğunu söylerken "Yezîd'e lanetim var" demekle, böylece üstü örtülü bir şekilde askerlik görevinin Sünnîlerle savaşmak olduğunu anlatmak istemektedir. Bu anlayış şairi Hak yolunun savaşçısı konumuna getirmektedir.

Hatâyî, Hz. Ali'yi Şiîlere has bir perspektiften anlamış ve sevmiş, onu sözkonusu perspektiften anlamayanları kâfir olmakla suçlamış, böylece Şiîler ile Şiî olmayanların (özelde Sünnîlerin) arasına aşılabilir duvarlar örmüştür. Şairdeki Ali sevgisi birleştirici değil, ayırıcıdır; çünkü bu sevgi Şiîler topluluğu haricindekileri lanetlemeyi, onları düşman olarak görmeyi ve yoldan sapmışlıkla suçlamayı olağan karşılar.

Kerbela Vakası

Kerbela Vakası, Sünnîler ile Şiîlerin kesin bir şekilde ortaya çıktığı ve günümüze dek uzanan bir anlaşmazlık içine düştüğü tarihi olaydır ve şu şekilde meydana gelmiştir:

Hz. Hasan'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra Hz. Hüseyin halifelik konusunda bir süre sessizliğini korumuş; ancak Muaviye'nin, kendisinden sonra Yezid'in halifeliğe geçeceğini ilan etmesi üzerine sessizliğini bozmuştur. Yezid'in veliahtlığını kabul etmeyenler arasında Hz. Hüseyin'in yanında Abdullah b. Ömer, Abdurahman b. Ebû Bekir ve Abdullah b. Zübeyr de vardır. Bu dört kişi Medine halkını kendi yanına çekip Yezid'e karşı muhalif bir cephe oluştururlar. Gelişmelerden haberdar olan Yezid Medine'ye gidip halkı kendi yanına çeker. Yezid'e muhalif olan dört kişi arasından Abdurrahman b. Ebû Bekir ölünce muhalif sayısı üçe düşer. 680'de Muaviye ölünce yerine geçen Yezid sözkonusu üç kişinin biat etmesini ister; Hz. Hüseyin ise biat etmemek amacıyla gizlice Mekke'ye gider. Bir süre sonra Hz. Hüseyin Kûfelilerden kendisini halife tanıdıklarına ve onu Kûfe'ye davet ettiklerine dair bir mektup alır. Ailesiyle ve yakın yandaşlarıyla Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin'in yolu Ubeydullah'ın gönderdiği Hürr b. Yezid komutasındaki ordu tarafından kesilir. Hem Kûfe hem de geri dönüş yolunun tutulması sebebiyle Hz. Hüseyin Kerbela'da konaklar. Ubeydullah, Sa'd. B. Ebi Vakkas'ın oğlu Ömer'i dört bin kişilik orduyla Kerbela'ya gönderir. Hz. Hüseyin'den Yezid'e biat etmesi istense de Peygamberin torunu bunu reddeder. Bunun üzerine Hz. Hüseyin'in Fırat nehrinden su içmesi engellenir. Bir süre sonra Hz. Hüseyin ve yandaşları katledilir. Hz. Hüseyin'in hasta olduğu için çatışmaya katılmayan oğlu Zeynelabidin katliamdan kurtulur (Özkırımlı 1990; 25-36).

Bu olay Hatâyî'nin bir beytinde Yezîd'e yüz binlerce kez lanet edilmesi amacıyla kullanılır:

Sad hezâr la'net Yezîde çünki ol şeh-zâdeye

Bir içim su virmedi kâdir Hudânun 'ışkına (G 360/2)

Yezîd'e yüz bin lanet (olsun); çünkü o şehzadeye kadir Hüda'nın aşkına bir içim su vermedi.

Hatâyî'nin şiirlerinde Yezîd'in tüm Sünnîlerin sembolü olarak kullanıldığını bildiğimiz için bu beyitte de Yezîd özelinde bütün Sünnîlere lanet edildiğini söyleyebiliriz; çünkü şair, âl-i âbâ'nın intikamını almak istemekte, geçmişte yapılan haksızlıkların öcünü alarak yeryüzünde adaleti sağlamayı hedeflemektedir. Şair, Kerbelâ vakasını Şiî propagandası için kullanmıştır denilebilir. Hatâyî, bir önceki bölümde Hz. Ali'yi imanın ölçütü yaptığı gibi aşağıdaki beyitte de (İmam) Hz. Hüseyin'i imanın ölçütü yapmakta, onu inkar edenlerin kafir olduğunu söylemektedir:

Hüseyn-i Kerbelâdur şâh-ı ma'nî

Ana münkir olanlar kâfer oldu (K 10/4)

Kerbelâlı Hüseyin mana şahıdır; onu inkar edenler kafir oldu. Şair, sık sık yaptığı gibi, beytin ilk mısrasında Şîî inancına dair bir hakikatten bahsederken ikinci mısradan bu hakikati belirginleştirmek için arka plan oluşturmakta, sözkonusu hakikate karşı gelenleri kafir kabul etmekte, böylece Şîî akidesine uymayıp imâmeti dinin şartlarından saymayan Sünnîleri üstü örtülü bir biçimde kafir olarak vasıflandırmaktadır.

Sünnîlerin Kafirliği

Hatâyî'nin Hz. Ali'yi nasıl anladığına yukarıda değinmiştik. Şair, Hz. Ali'yi kendi anladığı gibi anlamayan Sünnîleri kâfir olarak kabul etmektedir:

'Alini hak bilmeyenler kâfir-i mutlak durur

Dîni yoh îmânı yoh ol nâ-müselmândur bugün (G 311/3)

Ali'yi hak bilmeyenler mutlak kâfirdir. Bugün onların dini ve imanı yoktur, müslüman değillerdir.

Hatâyî, 'hak bilmek' sözü ile Hz. Ali'yi tüm peygamberlerin üzerinde, ezeli ve ebedi, neredeyse Tanrı mertebesinde bir şahsiyet olarak anlamaktadır ve onu böyle anlamayanların dinsiz, imansız ve kâfir olduğunu kabul etmektedir. Böylece İslam ümmeti Şîîler ile sınırlı kalmakta ve Sünnîler ile Şîîler arasındaki düşmanlığa siyasi düşmanlığın yanında hiç bitmeyecek bir hakikat düşmanlığı eklenmektedir.

'Alî sırrın ne bilsün her münâfık

Münâfık kıblesi şeytân degül mi (G 413/4)

Münafık Ali sırrını nerden bilsin? Münafiğin kıblesi şeytan değil midir?

Hz. Ali'nin sırrını bilmeyen münafıklar Sünnîler ve Hariciler olmalıdır. Her iki durumda da asıl Müslüman olarak Şîîler karşımıza çıkmakta, diğerlerine ise sadece 'Müslüman görünen inkarcı' rolü kalmaktadır. Aşağıdaki beyitte Haricilerin Hz. Ali'yi hak bilmemelerinin sebebi olarak hakikate kör olmaları gösterilmiştir. Hz. Ali'yi Hatâyî'nin ve dolayısıyla Şîîlerin anladığı manada Hak olarak tanımayan Sünnîler beyitte geçmese de aynı körlük vasfı onlar için de geçerlidir:

'Alîni bilmeyen mel'ûn münâfık

Havâricdür iki gözi `amâdur (G 118/2)

Ali'yi bilmeyen lanetlenmiş münafık haricidir; iki gözü kördür.

Aşağıdaki beyitte Hz. Ali'nin hak oluşundan değil de kerametli, cesaretli, ermiş ve mert oluşundan bahsedilmiştir. Onu bu şekilde tanımayanların Yezîd, yani Sünnî olduğu ifade edilmiştir:

Şecâ'at bu kerâmet bu velâyet bu mürüvvet bu

'Alîni görmeyen hâzır Yezîd ü gebr ü kâferdür (K 12/4)

Yiğitlik bu, keramet bu, ermişlik bu, mertlik bu; Ali'yi meydanda görmeyen Yezîd'dir, mecûsîdir ve kâfirdir.

Beyitte Sünnîler, mecusiler ve kâfirlerle bir tutulmuştur. Aşağıdaki beyitte Sünnîler bu kez Yezîd ile değil Mervân ismiyle belirtilmektedir:

Olar ki tâbî'-i Mervânilerdür

Sürildi çıhdı dînden ebter oldu (K 10/9)

Onlar ki Mervanilere tabidir; dinden sürülüp çıktı, soysuz oldu.

İslam tarihinin ilk hanedan-devleti olan Emevîler *Ümeyye oğulları* kabilesindedir. Emevîlerin ilk üç halifesi bu kabilenin Süfyânî koluna dayanıyorken sonraki on bir halifesi Mervânî koluna dayanmaktadır. Üçüncü Emevî halifesi olan II. Muaviye'nin ölümüyle beraber Câbiye görüşmeleri yapılmış ve halife olarak Mervan bin Hakem kabul edilmiştir. Mervân, halifeliğinin son zamanlarında Abdullah bin Züheyr önderliğindeki Hz. Ali taraftarlarını durdurmak için Mısır'ı almış, dönüş yolunda vefat etmiştir (Yiğit 1995; 87-91). Beyitte geçen Mervân, işte bu dördüncü Emevi halifesidir. Mervân'a tabi olanlar ise şüphesiz ki Sünnîlerdir. Aşağıdaki beyitte şair, Sünnîler ile Şiîler arasındaki ayrımı çarpıcı bir şekilde dile getirmektedir:

Yezîd ü müşrik ü mel'ûnı gör kim

Münâfık kıblesinden men berîyem (G 257/5)

Yezîd ve müşrik ve lanetlenmiş gör ki ben münafık kıblesinden uzağım.

Sünnîler ile Şiîler arasındaki inanç farkı, iki farklı dine mensup ümmetin inancı kadar farklıdır. Sünnîlerin kıblesi şeytandır (bkz. G 413/4); Şiîler ise Hak yolundadırlar. Şairin Sünnîleri kafir olarak görmesi, onlarla Hak yolunda savaşılmasını meşru kılmaktadır:

Olar kim bu tarîka inkâr oldu

Havâricdür gazâ kılsan yiridür (G 150/3)

Onlar ki bu yolu inkar etti; (Bu sebeple) Haricidirler, (onlara karşı) gaza yapsan yeridir.

Gaza, inkârcılarla ve din düşmanlarıyla yapılır; çünkü Nisa Suresi'nin 93. ayetine göre bir mü'mini kasden öldürmenin cezası ebedi cehennemdir⁷. Nisa Suresi'nin 76. ayetinde ise Allah yolunda cihat etmek emredilmektedir⁸.

⁷ "Kim bir mü'mini kasden öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır" (Nisa 93).

⁸ "İman edenler, Allah yolunda savaşırlar. İnkâr edenler de tâğût yolunda savaşırlar. O halde, siz şeytanın dostlarına karşı savaşın. Şüphesiz şeytanın hilesi zayıftır" (Nisa 76).

Bu ayetlerden dolayı Müslüman Sünnîlerle savaşmaktansa 'kıblesi şeytan olan' kâfir Sünnîlerle Allah yolunda cihat etmek tercih edilir; çünkü Müslümanlarla savaşmanın sonucunda cehennem, kafirlerle gaza yapmanın sonucunda ise cennet vardır⁹.

İnanç Temelli Çatışma başlığı altında gördük ki Hatâyî Şîî inançlarından hareketle mantıklı bir biçimde Sünnîleri ötekileştirmekte, Sünnîlerle Şîîler arasındaki ayrımı derinleştirmekte ve inanç temelinde olan çatışmayı fiilî çatışmaya taşımak için zemin hazırlamaktadır. Bu bölümde muhataplarının aklına hitap eden şair, *Fiilî Çatışma* başlığı altında duygulara hitap edecek, müritlerini Sünnîlerle savaşma konusunda teşvik edip cesaretlendirmeyi amaçlayacaktır.

Fiili Çatışma

Bu başlık altında yapacağımız incelemede şu sorulara yanıt arayacağız: Şah İsmail, müritlerini Sünnîlere karşı savaşa teşvik etmek için ne gibi yöntemler kullanmıştır? Şah İsmail'in Sünnî düşmanlığının derecesi nedir? Şah İsmail'in Sünnîlere karşı olan tavrında intikam hislerinin etkisi ne kadardır?

Bu bölümdeki beyitler bilinç düzeyinde Sünnîlerden olabildiğince uzaklaşmış ve onlara karşı bilenmiş Şîîleri Sünnîlere karşı savaşmak için teşvik etmeyi ve cesaretlendirmeyi amaçlıyor gözükmektedir. Önceki bölümde şeyh olarak karşımıza çıkan Hatâyî, bu bölümde şah olarak karşımıza çıkmaktadır. Beyitlerde sesini duyduğumuz kişi Şair Hatâyî'den ziyade Şah İsmail'dir. Şah İsmail, askerlerinin ne kadar güçlü olduğunu şu beyitle ifade etmektedir:

Yezîdün leşkeri yüz min olursa

Velâyet leşkerinden bir yeterdür (G 50/3)

⁹ Aynı tercih, yani düşmanı kafir ilan etme Sünnîlerde de vardır. Sultan Selim, Safeviler üzerine sefere çıkmadan önce ulemadan fetva almıştır. Müftü Nurettin Hamza'nın verdiği fetvaya göre Safeviler kâfirlerden bile daha aşağıdırlar ve onlarla savaşmak helaldir: "Müslümanlar! Bilin ve öğrenin ki şu Kızılbaş toplumunun başkanları Erdebil-oğlu Şâh İsmail'dir. Peygamberimiz aleyhisselâmm şeriatini ve sünnetini ve İslâm dinini ve din bilgisini ve Kur'ânı küçümsedikleri ve de Allah Tâlâ'nın haram kıldığı günahlara helâldir dedikleri ve Kur'ân'ı ve Mushafları ve şeriat kitaplarını hor görüp ateşte yaktıkları ve de bilginlere ve dindarlara ihanet edip öldürüp mescitlerini yaktıkları ve de pis başkanlarını Tanrı sayıp secde ettikleri ve de Hazreti Ebu Bekir'e ve Hazreti Ömer'e sövüp halifelik halifeliklerini inkar edip sövdükleri ve de peygamberimizin şeriatını ve İslâmı yok etmeye kast ettikleri, bu anılan ve de bunların Şeriata karşı söz ve davranışları bu fakire ve diğer İslâm âlimlerine göre tevatürle bilinip açıkça belli olduğundan biz dahi şeriat'ın hükmü ve kitaplarımızın nakli ile FETVA VERDİK ki *adı geçen toplum Kızılbaşlar-Kâfir ve dinsizdirler ve de her kimse ki onlara uyup o sapık dinlerine razı ve yardımcı olurlarsa onlar da kâfir ve dinsizlerdir. BUNLARI DAHİ ÖLDÜRÜP, TOPLUMLARINI darmadağın etmek tüm Müslümanlara vacip ve farzdır.* Müslümanlardan ölen said ve şehid olup cennete girer ve onlardan ölen aşağılık cehennem dibindedir, bunların hâli kâfirlerin hâline daha fena ve çirkindir" (Mohammednejad 2015; 277-278). İtalikler benim.

Yezîd'in askeri yüz bin olursa (onlara karşı) velayet askerinden bir (kişi) yeterlidir.

Askeri düşmana karşı cesaretlendirmek ve motive etmek için olmalı, şair kendi askeriyle Sünnîlerin askerlerini karşılaştırmakta ve kendi askerinin üstünlüğünü vurgulamaktadır. Şah İsmail'in ordusundaki bir asker, yüz bin Sünnî askere bedeldir. Böylesine güçlü askerlerden oluşan orduya Şah hedef göstermektedir:

Hatâyîyem mevâlî sırr-ı Haydar

Şehi Hak bilmeyen düşmânumuzdur (G 52/7)

Hatâyî'yim, Haydar'ın sırrının kölesi(yim); şahı Hak bilmeyen düşmanımızdır.

Velayet ordusunun hedefi, Hak'tan sapanlara düşmanlık yapmaktır. Şair burada Sünnîlere karşı olan düşmanlığını rasyonelleştirmekte, temellere oturtmaktadır. Şah İsmail'in amacı, Hz. Ali'yi Hak bilmeyen 'din düşmanlarını' ortadan kaldırmak, böylece yeryüzünde Hakkı egemen kılmaktır. Bu düşüncemizi kanıtlayan bir kısım, Şah İsmail'in Elvend Mirza'ya yazdığı bir mektupta geçmektedir:

"...kendime Masum İmamlar"ın (12 şii İmamlar s.a) haklı mezheplerinin yayılmasını gerekli kılıyorum. Hak yerini bulana kadar, ben de canımın sonuna kadar hakiki dinin yolunda kılıç kullanacağım. Sadakat ve temiz akideyle İmamlar"ın eteğine el uzatmanı ve dilinde, Aliyen Veliyullah, (Allah"ın velisi Hz. Ali) reva kelimeler yürütmeni isterim. Böylece saadette padişahlığına devam edersin ve bağımsız kalabilirsin, ben hangi ülkeyi ele geçirirsem senin adına hutbe okuturum ve adına sikke vururum. Sizi kendime abi bilip yolunuzda kılıç kullanırım. Bu saadeti anlamazsan en iyisi o ki senden günahsız kardeşimin (ağabeyi Ali) kanının bedelini isteyeyim. Sana bağlı hangi yol hoşuna giderse ilan et" (aktaran: Mohammednejat 2015; 202).

Aşağıdaki beyte de böyle bir düşünce hakimdir:

Kır Yezîd ile havârici tüket kalmaya hîç

Nişe kim Ca'ferî mezhebe taleb-kâr degül (G 213/6)

Caferi mezhebine meyletmediklerinden dolayı Yezîd ile Haricileri kır, tüket, hiç kalmasın!

Caferi olmayanlar ölmelidir. Şairin tavrı, kendisinden olmayanları düşman olarak kabul etmek ve onlara karşı saldırgan bir tutum içinde olmaktır. Hakikat, Caferilerin yoludur ve bu yola tabi olmayanların yaşama hakkı yoktur. Şair, hakikat yolundan sapanlara karşı cihat yapılmasını söyler:

Olar kim bu tarîka inkâr oldı

Havâricdür gazâ kılsan yiridür (G 150/3)

Bu tarikati inkâr edenler haricilerdir; onlara karşı gaza yapsan yeridir.

Beyitte kendisiyle cihat yapılması gereken topluluk olarak 'Hariciler' belirtilse de 'Sünnîler' sözkonusu düşmanlar dışında tutulamazlar; çünkü onlar da Caferiliği kabul etmezler. Şair, kendisini Müslüman olarak kabul eden bir topluluğa karşı savaşı meşru kılmak için onları kafir olarak kabul eder ve müritlerini savaşmaları konusunda motive eder; çünkü din yolunda savaşmak anlamına gelen *gaza*, Allah'ın emirlerindedir. Sünnîlere karşı savaşılmasını isteyen tek kişi Şah İsmail değildir; Şah'ın askerleri de savaşmayı şiddetle ve her an istemektedirler:

Yezîd ü kâfir Mervâna her dem

Gazîlerin gazâ ister Hatâyî (G 417/6)

(Ey) Hatâyî! Yezîd ve kafir Mervân'a karşı her an gazilerin gaza ister.

Bu beyit, Safevi tarikatına ve devletine mensup olanları coşturmak ve Sünnîlerle savaşmaları için cesaretlendirmek için yazılmış gibidir. *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelediğimiz diğer beyitlerin çoğu gibi bu beyte de akıl değil duygu hakimdir. Şair, coşkuyu arttırmaya devam eder:

Yezîd ü müşrikün kökin keserem

Çerâga yana yana şimdi geldüm (G 265/4)

Yezîd'in ve müşrikin kökünü keserim! Çerağa yana yana şimdi geldim.

Hatâyî, sanki ilâhi bir görevle dünyaya gönderilmiş gibi, varolma amacını *Sünnîlerin kökünü kazımak* olarak ifade eder. Beyit, bir kahraman ve Tanrı'nın askeri edasıyla söylenmiştir. Okuyanda cesaret uyandıran bu ve bunun gibi beyitler Şîî-Sünnî çatışmasını en üst düzeye çıkarır ve duygulara hitap edip okuyucuyu coşturarak motive eder. Hatâyî, Şîî-olmayan 'münafıklar' için Allah'ın gönderdiği bir beladır:

Münâfık cânuna bâ-darb-ı şemşîr

Bugün Hakdan belâyam geldüm imdi (G 336/4)

Münafık canına kılıç darbesiyle bugün Hak'tan belayım, şimdi geldim.

Hatâyî, Hak yolunun bir savaşçısıdır ve faaliyetleri asıl dini korumaya yöneliktir. Allah, Şah İsmail'i yeryüzüne münafıkları ortadan kaldırmak, böylece yeryüzünde yalnızca Hak yolunu bırakmak için görevlendirmiştir. Onun vazifesi, dünyada tek bir Şîî-olmayan kalmayınca dek savaşmaktır:

Havâric aslını koyman cihâna

Hatâyîyem cihâna şimdi geldüm (G 265/9)

Cihanda Harici soyunu bırakmayın! Hatâyî'yim, cihana şimdi geldim.

Şîî olmayanlara karşı olan öfke en üst düzeydedir. Öyle anlaşılıyor ki Şah İsmail kadın, çocuk ve yaşlı demeden tüm Sünnîleri ve Haricileri ortadan kaldırmak istemektedir. Onun şahlığı yanında aynı zamanda bir tarikat şeyhi olduğunu düşünürsek, bu ve bunun gibi beyitlerle müritlerini Sünnîlere ve

Haricilere karşı iyice bilemediğini ve kendi içindeki öfkeyi onlara da taşıdığını söyleyebiliriz. Şair-hükümdardaki öfke, aslında bir intikam duygusunu da taşımaktadır:

Tohm-ı Mervân u Yezîdün kökini men `âkıbet

Yiryüzinden kazuram âl-i `âbânun `ışkına (G 360/6)

Ben sonunda Mervân ve Yezîd'in tohumunun kökünü keserim; âl-i `âbâ aşkına yeryüzünden kazırım!

Âl-i `âbâ'nın intikamı alınamamıştır; Şah İsmail de Hz. Ali'nin ailesine yapılan zulmün intikamını bu zulmü yapanların soyundan almayı kendine bir görev edinmiştir. Öyle ki, şahlığını ilan ettiği gibi Sünnîlerle savaşmaya başlamış, bu uğurda pek çok müridi ölmüş ya da sakatlanmıştır:

Yezîd ü Şemr u Mervânun elinden

Yüküş gâzîlerüm efgâr oluptur (G 145/4)

Yezîd, Şemr ve Mervân'ın elinden pek çok gazim sakatlanmışlardır.

Bu beyit, Şîîlerin Sünnîlere karşı savaşması neticesinde yazılmış olmalıdır. Şair-hükümdar, gazilerinin Sünnîler eliyle sakatlanmasını da bir propaganda ve motivasyon aracı yapmış, müritlerini her şekilde Şîî-Sünnî çatışmasının kızışması için coşturmuştur. O, geleceğin Hz. Ali taraftarlarına ait olacağını müjdeler:

Havâric neslini koyman cihânda

Yakîn bil vakt-i Zü'l-fekâr oluptur (G 145/6)

Dünyada Harici neslini bırakmayın! Hz. Ali'nin kılıcı devrinin geleceğini kesin olarak bilin!

Şah İsmail müritlerine bir ideal veriyor: 'Dünya Hz. Ali taraftarlarının olacak! Şimdi devir Şîî-olmayanların elindedir; ama çok yakında, onlar ortadan kaldırılınca, Şîîler (dolayısıyla Hak) yeryüzünde hüküm sürecek.' Bu idealin gerçekleştirilmesi için kim olursa olsun ve nerede olursa olsun, eğer Sünnî ise derhal öldürülmelidir:

Hatâyî handa görsen sen Yezîdi

Amân virme cânın al `Azrâ'îl ol (G 220/7)

(Ey) Hatâyî! Sen Yezîd'i nerede görürsen aman verme, canını al, (ona karşı) Azrail ol!

Aşağıdaki beyitte şair, Sünnîlerden babası Şah Haydar'ın intikamını alacağını söylemektedir:

Henûz Şâh Haydarun kanı kalupdur

Yezîde bir dahı küllî kıran var (G 124/4)

Şimdiye dek Şah Haydar'ın kanı yerde kalmıştır. (Bu yüzden) Yezîd'e bir kez daha umumi ölüm salgını var.

Babası Şeyh Cüneyd'in intikamını almak isteyen Şeyh Haydar 1488'de Şirvan Hanlığı'na sefer yapmış, muharebede ölmüştür. Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail, babasını öldüren Şirvan hakimi Ferrûh Yesâr üzerine 1500'de sefer düzenleyip yenmiş ve onu öldürmüştür. (Saray 1999; 18-20). Bu bilgiler ışığında baktığımızda beytin 1500 yılından önce yazıldığını anlıyoruz. Şair, babasının intikamını almak için hırslanmış ve hedeflerini henüz şahlığını ilan etmeden gerçekleştirmiştir. Şah İsmail'in Sünnîlere karşı intikam hisleriyle düşmanca hareket etmesinin temel sebeplerinden birisine Mehmet Saray (1999) şu satırlarla dikkat çekmiştir:

"İsmail, çoğunluğunu Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelü, Dulkadir, Avşar ve Kaçar adlı yedi Türkmen oymağına mensup müritlerin teşkil ettiği kuvvetlerini bir ordu haline getirerek Erdebil'e girmişti (1500). Erdebil'de ecdadının mezarlarını ziyaret eden İsmail, burada oldukça duygulanmış ve babaları ile Şiîlere karşı şiddet kullanmış olanlardan intikam almaya yemin etmiştir." (20).

Bu alıntıdan hareketle *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelediğimiz beyitlerin çoğundaki intikam, öfke ve nefret duygularının altında Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın Sünnîlerce öldürülmüş olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup tarafından önce korunan sonra ise hapse atılan Şah İsmail'in, Sultan Yakub'un ölümüyle tahta geçen Sultan Rüstem tarafından önce hapisten çıkarılıp salınması, ardından tarikatın güçleniyor olması bahanesiyle yine Sultan Rüstem tarafından öldürülmek üzere aranması da bu intikam, öfke ve nefret hislerinin oluşmasında etkili olmuş olabilir (Saray 1999; 19). Aşağıdaki beyit intikam hisleriyle yazılmıştır:

Atamun kanını aldum Yezîdden

Yakîn bilgil ki nakd-i Hayderîyem (G 257/3)

Yezîd'den atamın kanını aldım. Kesin olarak bil ki (ben) Hz. Ali taraftarlarının kıymetlisiyim.

Bu beyitte *ata* ile kastedilen açık değildir; çünkü bir beyitte Şah İsmail kendini Hz. Ali'nin ve Hz. Fatıma'nın oğlu olarak anlatmaktadır¹⁰. Dolayısıyla intikamı alınan ata Şeyh Cüneyd ya da Şeyh Haydar olabileceği gibi Hz. Ali, Hz. Hasan ya da Hz. Hüseyin de olabilir. Kesin olan şey, Şah İsmail için Sünnîlerin kendilerinden intikam alınacak (ve alınan) bir topluluk olduğudur.

Fiilî Çatışma başlığı altında incelediğimiz beyitler bilinç düzeyinde Sünnîlere karşı bilenen ve fikir planında onlardan tamamen ayrılıp onlara karşı çatışma içine giren Şiîlerin 'Hak yolunda' savaşmaları için bir motivasyon ve cesaret kaynağı olarak söylenmiş gibidir. *İnanç Temelinde Çatışma* başlığı altında

¹⁰ Anamdur Fâtıma atam 'Alîdür
Bu on iki imâmın peyreviyem (G 257/2)

incelenen akla yönelik beyitlerden farklı olarak *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelenen bu beyitler duygulara hitap eder. Şair, coşkulu bir söyleyişle şiirlerinde destansı bir hava estirmiş, muhataplarını hissî boyutta etkilemeyi amaçlamıştır.

BULGULARIN GENEL TAHLİLİ

Eğer Hatâyî Divanı'ndaki şiirlerin kronolojik olarak yazılış tarihlerini bilseydik Şiî-Sünnî çatışması hakkında tespit ettiğimiz beyitleri tarihsel olaylarla mukayeseli olarak inceleme şansımız olabilirdi; ancak böyle bir imkanımız olmadığından dolayı bulgularımızı sözkonusu çatışma hakkındaki yüzeysel incelemenin ötesine taşıyamadık. Yine de Şah İsmail'in; Şiîlik inancını Sünnî karşıtlığı bağlamında nasıl yorumladığını, Şiîlerle Sünnîler arasında inanç düzeyindeki çatışmayı nasıl fiilî çatışma boyutuna taşıdığını, kendi siyasi faaliyetlerine inanç temelinde nasıl bir zemin hazırladığını ve Sünnîlerle yapılan savaşları nasıl meşrulaştırdığını elimizdeki malzemenin kapsamı ve sınırları içerisinde ortaya koyduğumuzu düşünüyoruz.

Ulaşabildiğimiz beyitleri anlam açısından *İnanç Temelli Çatışma* ve *Fiilî Çatışma* başlıkları altında iki grup olarak inceledik. *İnanç Temelli Çatışma* başlığındaki beyitler genel olarak Şiî inancının hakikat olduğunu ortaya koymaya çalışmakta, bunu yaparken de Sünnîlerin 'kafirliğini', Şiîlerin Hak yolda olduğunu belirten bir araç olarak kullanmaktadır. Hatâyî, her fırsatta Şiîler ile Sünnîler arasında bir zıtlık olduğunu belirtmekte; kendi mezhebini tanımlarken, Hz. Ali'ye olan sevgisini anlatırken ya da Kerbela olayını anarken Sünnî-karşıtlığını ortaya koymaktadır. Bu bölümdeki beyitler genel olarak akılcı ve mantıksaldır ve şiirlerde sesini duyduğumuz kişi Şeyh İsmail'dir. Şair, bu beyitler sayesinde müritlerini Sünnîlerle yapılacak savaş için inançsal, düşünsel ve ideolojik olarak hazırlamıştır. *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelediğimiz beyitler ise daha çok coşkuya dayalıdır ve duygulara hitap eder. Bu sefer şiirlerde sesini duyduğumuz kişi Şah İsmail'dir. Şah, bu beyitler sayesinde müritlerine cesaret, gaza arzusu ve savaş coşkusu aşılmasını amaçlamış olmalıdır. *İnanç Temelli Çatışma* başlığı altında incelediğimiz beyitlerde pek belirgin olmayan Sünnîlere karşı öfke, nefret ve intikam hisleri *Fiilî Çatışma* başlığı altındaki beyitlerde en üst düzeye çıkmaktadır. Şah İsmail müritlerini açıkça Sünnîlere karşı bir katliam yapmaya çağırmaktadır. Geleceğin Hz. Ali taraftarlarına ait olması idealiyle müritlerine güçlü bir motivasyon vermektedir. Şah İsmail, dünyaya Sünnîleri ortadan kaldırmak gibi ilahi bir görevle geldiğini ima etmekte, kendini geleceğin Şiîlere ait olduğu yeni bir dünyayı inşa edecek kahraman olarak göstermektedir. Şirvan Hanlığı'ndan ataları Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın intikamını alan Şah, tüm Sünnîleri ortadan kaldırarak 'âl-i âbânın da intikamını alacaktır.

Safeviye tarikatinde Hoca Ali döneminde ilk Şiîlik temayüllerinin görülmesinden Şah İsmail'in ölümüne kadar olan tarihsel süreç göz önünde bulundurulursa Safevi hareketinin hem tarikat hem de devlet döneminde Şiî inancından ziyade siyasi meselelerle ilgilendiği görülebilir. Safevilerin inancı

birleştirici bir İslam dini değildir; bir tarikat dinidir¹¹. Bu dine tabi olmayan herkes, Hatâyî'ye göre, kâfirdir ve düşmandır; dolayısıyla onlarla gaza yapılmalıdır. Böyle bir düşünce, etrafı Sünnî devletlerce çevrilmiş yeni kurulan bir devletin var olma mücadelesi olarak gözükmektedir. Başlarda Osmanlı Devleti'yle iyi geçinmeye çalışan Şah İsmail öncelikle zayıflayan Sünnî devletlerden Şirvan Hanlığı'na, Akkoyunlular'a ve Şeybânîler üzerine yürümüş, bu devletlere son verdikten sonra Osmanlı Devleti'ne karşı tehditkâr bir tavır içine girmiştir. Anadolu'da Şah İsmail'i destekleyen pek çok Türkmen vardı ve bu sebeple Osmanlı Devleti gittikçe güçlenen Şah için iyi bir hedefti¹². Şah İsmail'in Osmanlı'ya karşı olan tavır değişikliği, siyasi hedefi güçlenmek ve genişlemek olan yeni bir devletin büyüme çabalarının bir göstergesidir. Safevi Devleti'nin kuruluş serüvenini, jeopolitik konumunu, Şah İsmail'in hayatını, Osmanlı'da yerleşik hayata geçemeyip kendilerini Osmanlı'ya ait hissetmeyen Türkmenlerin psikolojisini ve *Hatâyî'nin Mezhebi* başlığı altında bahsettiğimiz meseleleri göz önünde bulundurursak Hatâyî'nin şiirlerinin propagandist yönünü kesin bir şekilde görürüz. Her fırsatta Şiîler ile Sünnîler arasındaki ayrımı ve düşmanlığı öne çıkaran beyitler, kurulacak olan ya da yeni kurulmuş olan bir devletin siyasi amaçlarına hizmet eden bir araçtan başka bir şey değildir.

SONUÇ

Şah İsmail, dedesi Şeyh Cüneyd'in bir tarikat devleti kurma idealini gerçekleştirmiş bir tarikat önderi ve şahtır. Aynı zamanda Hatâyî mahlaslı bir divan şairi olan Şah İsmail, bazı şiirlerinde müritlerine Safevi devletinin ideolojisini aşlamayı hedeflemiş, edebî ürünlerine propagandist bir nitelik yüklemiştir.

Sünnî devletlerle etrafı çevrili bir bölgede kurulup gelişen ve bir devlet haline gelen Safeviyye tarikatı, varlığını sağlamlaştırmak ve gücünü arttırmak için Sünnîlerle mücadele etmek zorundaydı. Bu mücadelenin ideolojik temeli, Safevilerin Şiî kimliğinin Sünnî karşıtlığı temelinde öne çıkartılması yoluyla atılmıştır. Bu sebeple Şah İsmail'in şiirlerinde Şiî inançları genellikle Sünnî karşıtlığı üzerinden verilir. Şair, bazı şiirlerinde Şiîler ile Sünnîler arasındaki inanç çatışmasını olabildiğince derinleştirir ve kesinleştirirken bazı şiirlerinde müritlerini Sünnîlere karşı savaşmak için cesaretlendirir ve coşturur. Bu şekilde Şah İsmail, Safevi Devleti'nin siyasi ideallerini gerçekleştirecek olan müritler tabakasını hem kendine çeker hem de onları düşünsel ve duygusal düzeyde savaşa hazırlar.

¹¹ "Safeviler İslam birliği için çalışan Hz. Ali'nin düşüncesini unuttular. Safeviler, Hz. Ali 'ye uygun davranmak yerine (yani gerçek Şiilik (İslam) anlayışının yerine) kendi Şii-Sufi görüşlerini sürdürdüler". (Mohammednejad 2015; 261)

¹² "Osmanlı toprağı Şah İsmail'in izleyenlerinin asıl kaynağıydı. Bu nedenle her yeri fetih eden İsmail çok kuvvetlenmişti ve sadece Osmanlı kalmıştı. Eğer Osmanlı'ya saldırsaydı oradaki izleyenleri ona destek verecekti. İsmail iç savaşta olan Osmanlı'nın gücünün azaldığını düşünüyordu". (Mohammednejad 2015; 260-261).

KAYNAKÇA

- Ekinci, Mustafa (2010). 'Safevî Devleti Hükümdarı Şah İsmail'in Şiirlerinde Hz. Hüseyin ve Kerbelâ', Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, I. Cilt, Asitan Yayıncılık, Sivas
- Fırlalı, Ethem Ruhi (1990). Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, Selçuk Yayınları
- Fırlalı, Ethem Ruhi (1997); 'Hâricîler' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c16/c160066.pdf> (Erişim Tarihi: 06/01/2018)
- Kur'an-ı Kerim Meâli (2010). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Küpeli, Özer (2014). Osmanlı-Safevi Münasebetleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- Mohammednejat, Hamidreza (2015). Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- Öngören, Reşat (2008); 'Safiyüddîn-i Erdebîlî', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c35/c350339.pdf> (Erişim Tarihi: 06/01/2018)
- Öz, Mustafa (2010); 'Şîa', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c39/c390075.pdf> (Erişim Tarihi: 06/01/2018)
- Özkırımlı, Atilla (1990). Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi Alevîlik-Bektaşîlik, Cem Yayınevi, İstanbul
- Öztürk, Emine (2011) Dini ve Kültürel Ritüelleriyle Caferilik, Rağbet Yayınları, İstanbul
- Saray, Mehmet (1999). Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara
- Şah İsmail (2017). Hatâyî Dîvânı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Hazırlayan: Prof. Dr. Muhsin Macit, 1. Baskı, İstanbul
- Yavuz, Yusuf Şevki (1998); 'Hulûl', Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c18/c180188.pdf> (Erişim Tarihi: 21.01.2018)
- Yiğit, İsmail (1995); 'Emevîler', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c11/c110050.pdf> (Erişim Tarihi: 16.01.2018)